

Beoordeling van „Le sentiment religieux en Flandre à la fin du Moyen-Age” van Jacques Toussaert

door

Prof. Dr. M. DIERICKX S.J.

Toen in het begin van 1963 Toussaerts lijevig boek van 900 bladzijden over het religieus gevoel in Kust-Vlaanderen op het einde van de middeleeuwen¹ verscheen, werd het in tal van dagen weekbladen uitbundig geprezen. Het schiep een heel nieuw beeld van Vlaanderen, met tal van pikante details en ongekeende anecdotes, die dan nog in een kleurrijke taal werden verhaald. In de Brugse boekhandels werd het boek zo waar een best-seller.

De auteur, Jacques Toussaert, is een priester van Duinkerken van Vlaamse origine, die eerst in het rechtstreeks apostolaat stond, en pas daarna zich aan „de edele conste der geschiedenis” wijdde, volgens Le Bras een ideale voorbereiding om een studie als deze te ondernemen. Onder de meer juiste titel: „Sentiment religieux, vie et pratique religieuse en Flandre Maritime et au Westhoek de langue flamande (XIVe-XVe-début XVIe siècle)” verdedigde hij deze doctorsthesis in mei 1959 voor de *Faculté des Lettres et Sciences Humaines* te Rijsel. Zijn promotor was de bekende Michel Mollat, professor aan de Sorbonne, en niemand minder dan de meest beroemde godsdienstsocioloog van onze dagen, G. Le Bras, was op de promotie aanwezig.

Grondidee van het boek

Hoe lijkt nu de auteur zijn studie af in de tijd en in de ruimte? Hij vangt ongeveer aan met 1302, het eerste beslissende verzet tegen een opslorping van het graafschap Vlaanderen door Frankrijk, en sluit zijn studie af in 1526, wanneer door het verdrag van Madrid de Franse koning alle suzereiniteit op Vlaanderen verzaakte. Een periode dus van twee-en-een-kwart eeuw, die samenvalt met het herfsttij, zoals Huizinga het treffend noemde, van de

1. Jacques Toussaert, *Le sentiment religieux en Flandre à la fin du Moyen-Age* (Civilisations d'hier et d'aujourd'hui), Plon, Paris, 1963, 902 bl., 4 krtn, 12 grafieken.

christelijke middeleeuwse cultuur, de periode vlak voor de protestantse hervorming.

Geografisch beperkt de schrijver zijn onderzoeksgebied tot het aartsdiaconaat Vlaanderen, behorend tot het bisdom Terwaan, en het aartsdiaconaat Brugge, deel van het bisdom Doornik. M.a.w. hij bestrijkt het gebied van Kust-Vlaanderen tussen de zee en een landgrens lopend van Watervliet over Beernem en Lichtervelde naar Houthulst, vandaar pal naar het zuiden naar Komen, een hele tijd de bovenloop van de Leie volgend, om dan van Thiennes in nagenoeg rechte lijn noordwestwaarts naar Grevelingen aan zee te lopen (kaart op bl. 56-57) ; om het nog eens anders te zeggen : de noordelijke helft van de provincie West-Vlaanderen en Frans-Vlaanderen. Merken wij onmiddellijk op dat zijn titel dus misleidend is, aangezien het boek slechts een klein deel van het graafschap Vlaanderen omvat en een miniem deel van hetgeen wij op onze dagen Vlaanderen (Vlaams-België) noemen.

De inhoud van het boek kunnen wij het best weergeven door hetgeen de auteur zelf schrijft op de stofwikkkel van zijn boek : „Une société à peine entamée par l'Évangile, bien mal dégagée du vieux paganisme germanique, dominée par un naturalisme sans frein ni honte. L'Église constituait bien un cadre social qu'on n'imaginait ni autre, ni absent. Mais à l'intérieur de ce cadre parfois vermoulu, les ardeurs du sexe et les violences du sang n'admettaient aucune contrainte, ni physique ni morale. Des sanctions aussi graves que l'excommunication n'intimidaient pas ce peuple instinctif et vite débridé. La plupart s'abandonnaient aux flambées collectives d'une religiosité spasmodique. Une élite difficile à distinguer accédait à une piété plus intérieure, mais très émotive, pénétrée de superstitions 'parapolythéistes', toujours peu nourrie par les sacrements et la liturgie. Un clergé de bonne volonté, réformé sur le modèle des communautés régulières, donc inadapté aux nécessités pastorales, mordait mal sur la masse indomptée". Excuseer dit lange citaat, maar het geeft in detail een heel ander beeld van Kust-Vlaanderen in de late middeleeuwen dan wij gewoon zijn.

In 1953 schreef Zuster Imelda in een merkwaardige studie over de godsvrucht in de Nederlanden in de 15e eeuw : „In het algemeen woonde het volk dan ook ijverig de verplichte zondag-mis bij ; velen gingen nog op gewone werkdagen ter kerke”². Na ontleding van de *appoort* - waarover dadelijk - in de Sint-Jacobskerk te Brugge, besluit Toussaert : „Que peut démontrer, en

2. Im. Meertens, *De godsvrucht in de Nederlanden naar de handschriften van de gebedenboeken der XVe eeuw*, IIIe Deel, Leuven, 1932, bl. 11.

définitive, cette étude de l'apport ? Un ensemble de signes et peut-être des proportions, et un fondement pour pouvoir rejeter d'emblée une pratique dominicale constante et universelle, en ville de Bruges, au cours du XVe siècle et au début du XVIe siècle”³, en enkele bladzijden verder : „Tout cela sonne le glas d'une „Flandre-très-chrétienne-et-très-pratiquante-depuis-toujours”⁴. En wanneer hij het lange hoofdstuk van 80 bladzijden over het sacrament van de Eucharistie besluit, schrijft hij meer algemeen : „on fréquente mal le Sacrifice et on se dispenserait assez facilement de l'assistance à la messe. De l'Aliment de vie, on se nourrit peu et, même malgré une forte proportion de pascalisants, malgré une enviable quantité de „saisonniers”, l'irrégularité demeure le phénomène le plus voyant”⁵.

Terwijl Steph. Axters in zijn levenswerk over de vroomheid in de Nederlanden, in 1953 schreef : „het is duidelijk dat er sinds den aanvang van de veertiende eeuw in de Nederlanden een mystieke atmosfeer heerste”⁶, begint Toussaert zijn besluit over de privé-devotie ironisch met de woorden : „Tout cela ne trahit pas une atmosphère mystique généralisée !”⁷

Welke is de eindconclusie van de auteur ? „Sans avoir étudié de manière approfondie les périodes postérieures à 1521, je suis souvent, par les lectures, amené à formuler une hypothèse. Je me permets de la suggérer ici : dans quelle mesure l'introduction de la Contre-Réforme et l'appui autoritaire des Archiducs, puis le mouvement janséniste belge, le passage de Jansen à l'évêché d'Ypres et la formation d'un clergé remarquable ou d'un peuple instruit de sa religion n'auraient-ils pas contribué à établir dans nos contrées un esprit religieux n'existant guère auparavant avec une telle profondeur et une telle extension ?”⁸

Uit deze met opzet letterlijk geciteerde uitspraken van de auteur blijkt dat hij een totale ommekeer teweeg wil brengen in onze opvattingen betreffende het religieuze leven in Vlaanderen, althans het noordwesten van Vlaanderen in de late middeleeuwen. Houden de aangevoerde bewijzen steek ? Zijn de gevolgtrekkingen werkelijk bewezen ? Moeten wij de late middeleeuwen als een dieptepunt van het godsdienstig leven in onze gewesten beschouwen ? Welk is ons oordeel over dit boek, met zijn 600 bladzijden tekst, zijn meer dan vijftig bladzijden bronnen (bl. 609-661), zijn bijna

3. J. Toussaert, *o.c.*, bl. 137.

4. Idem, *o.c.*, bl. 148.

5. Idem, *o.c.*, bl. 203.

6. St. Axters, *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden. Deel II : De eeuw van Ruusbroec*, Antwerpen, 1953, bl. 465-466.

7. J. Toussaert, *o.c.*, bl. 360.

8. Idem, *o.c.*, bl. 591-592.

tweehonderd bladzijden noten in kleine druk (bl. 663-846), waarop dan nog twee uitvoerige indices volgen ?

Grote verdiensten van de auteur

In deze „Beoordeling” hebben wij een tiental artikels of recensies over het boek van Toussaert verwerkt, en wij menen wel nu een tamelijk volledige kritiek van het boek te kunnen voorleggen. Het is opvallend hoe alle besprekingen in Franse tijdschriften, mits een of ander voorbehoud, uiterst lovend zijn, en hoe alle besprekingen in Belgische tijdschriften door auteurs die beter de geschiedenis van ons land kennen en op de hoogte zijn van de bestaande bronnen, alle dit boek zeer streng beoordelen, zoals wij in detail zullen zien. Nochtans brengen alle historici die over dit boek gesproken hebben, hulde aan ene of andere verdienste van de auteur. Laten wij hiermee beginnen.

Toussaert heeft met een onuitputtelijk geduld en een bewonderenswaardig doorzettingsvermogen een massa bronnen, vaak in handschrift, onderzocht. Hij weet zijn vondsten op een suggestieve manier voor te stellen in een boeiende, kleurrijke, meeslepende stijl, zodat het lezen van deze grondige studie een echt genot is, en de niet-deskundige lezer gemakkelijk overtuigt. Af en toe opent hij nieuwe perspectieven met flitsende ideeën of frappante hypothesen. Hij zet zeker aan om over het onderwerp opnieuw eens grondig te gaan nadenken.

Een tweede grote verdienste is dat hij niet bij de gewone literaire bronnen die rechtstreeks over het godsdienstig leven handelen, is blijven stilstaan, maar tal van nieuwe bronnen heeft aangeboord. In de oorkonden en geschriften die het dagdagelijkse werkelijke leven van de Vlaamse middeleeuwen schetsen, is hij op speurtocht gegaan naar hetgeen zij onrechtstreeks over het christelijk leven meedelen, en hierin verschilt hij bijv. van Bremond, of, bij ons, van Axters. Zeker heeft hij hier een nog niet gebaande weg gewezen voor toekomstige Vlaamse historici, en is hij een terrein beginnen te ontginnen, waar onze geschiedkundigen tot nog toe schromelijk in gebreke waren gebleven.

Maar de voornaamste verdienste van Toussaert in dit boek is ongetwijfeld dat hij, met de statistische methode van de moderne godsdienstpsychologie, tracht het godsdienstig leven van de middeleeuwse Vlamingen te leren kennen. Hij heeft enkele statistieken ontdekt in verband met het mishoren en het communiceren van de gelovigen, en zoekt hiermee de geloofspraktijk te benaderen. Le Bras aarzelt niet zijn bespreking van Toussaerts boek te beslui-

ten met deze zin : „il est surtout un plaidoyer plein de force pour la sociologie historique”⁹.

Eenzelfde waardeoordeel velt Michel Mollat in de *Préface* op het boek van Toussaert : „L'abbé Jacques Toussaert a uni le sens critique à la perspicacité, la curiosité de l'historien à l'art du confesseur. Ses hypothèses bénéficient de la vraisemblance. (...) L'étude des mentalités collectives, religieuses surtout, est la forme la plus délicate de l'histoire, mais, qui sait, la plus décisive”¹⁰. In „*Le Monde*”¹¹ was ook Prof. Latreille van Lyon vol lof over deze studie, terwijl diens collega Pacaut in de *Revue du Nord* ze noemde „une contribution de toute première valeur”, „un travail absolument remarquable et sans équivalent dans l'historiographie française”¹² en E. Tesson zijn bespreking in de *Études* besloot met : „Ouvrage remarquable, comme il en faudrait beaucoup, avant d'oser broser les brillantes synthèses”¹³.

Wat te denken van Toussaerts statistieken over de geloofspraktijk ?

Laten wij bij het onderzoek van de waarde van Toussaerts besluiten beginnen met zijn statistieken over de geloofspraktijk in de late middeleeuwen, want hij zelf steunt voortdurend op deze als definitief vaststaand beschouwde gegevens om andere minder duidelijke feiten in dezelfde zin te interpreteren¹⁴.

1. In de Sint-Jacobsparochie te Brugge en in de Onze-Lieve-Vrouwkerk te Kortrijk zijn de lijsten bewaard van de opbrengst van de *apport* ; dit was blijkbaar een collecte die op bepaalde feestdagen werd gehouden. Toussaert geeft zelf toe dat men niet op alle feestdagen een collecte hield en hij weet niet of er verscheidene missen waren en men misschien alleen in de Hoogmis rondging. Hoe kan nu het bedrag van deze collecte ons toch een kijk geven op het aantal aanwezigen in de kerk op die feestdagen.

Laten wij veronderstellen, zegt de auteur, dat de gelovigen gewoonlijk de kleinst bestaande munt in de schaal legden, een denier

9. G. Le Bras, bespreking in *Archives de sociologie des religions*, n° 17, 1964, bl. 215.

10. J. Toussaert, *o.c.*, bl. 5. Onlangs heeft Prof. R. Van Caenegem een zeer lovenswaardig en uiterst gedocumenteerd artikel geschreven over de noodzaak om de *histoire des mentalités* grondig te bestuderen : *Psychologische Geschiedenis in Tijdschrift voor Geschiedenis*, deel 78, 1965, bl. 129-149.

11. A. Latreille, bespreking in *Le Monde*, 5 octobre 1963.

12. M. Pacaut, bespreking in *Revue du Nord*, t. 46, 1964, bl. 107-110.

13. E. Tesson, bespreking in *Études*, t. 320, 1964, bl. 128.

14. Twee studiën hebben zich hiermee beziggehouden : R. Mols, *Emploi et valeur des statistiques en histoire religieuse*, in *Nouvelle Revue Théologique*, t. 86, 1964, bl. 388-410, vooral de bl. 401-407 en M. Dierickx, *Christelijk Vlaanderen in de late middeleeuwen*, in *Streven*, deel 17, 1963, bl. 48-56.

of penning of grote. Welnu bijv. in 1450 legden de gelovigen op Onze-Lieve-Vrouw-Lichtmis 90 denieren in de schaal, op Goede Vrijdag 221, op Pasen 149, op Pinksteren 108, op Allerheiligen 84 en op Kerstmis 124 denieren. Nu maakt de auteur weliswaar allerlei voorbehoud vooraleer hij conclusies trekt : „Tous les fidèles qui assistaient à la messe étaient-ils touchés par ce rite de la quête ? Autrement dit, le chiffre donné est-il absolument représentatif de l'assistance présente à la messe ? Faut-il assimiler 'offrants' et 'présents' d'une part, absents d'autre part ? Les chiffres ici rapportés méritent-ils une confiance sans réserve ? Non”¹⁵. Het is maar jammer dat de auteur deze bedenkingen in zijn besluiten niet verwerkt.

Hij berekent de gemiddelden voor de jaren 1445-1467 en komt tot een aantal offerenden dat varieert tussen 73 en 240. Zelfs maakt hij curven en hier heet het : „Nombre supposé d'assistants aux différentes fêtes de l'année d'après les comptes de l'apport”¹⁶. En hij besluit : „L'irrégularité de la pratique de la messe des jours de fête n'est pas impensable, ni impossible (...). De même, lorsqu'on examine le détail de chacune des années, on constate un caractère spasmodique ne répondant en rien aux belles illusions qui ont cours sur la constance et l'élévation du sentiment religieux flamand au Moyen-Age. (...) Quand on compare ces chiffres, même multipliés par 2, 3 ou 4, on est loin des 3 000 âmes que devrait probablement compter la paroisse Saint-Jacques”¹⁷.

Op deze argumentatie zijn een hele reeks bedenkingen te maken. Allereerst is het in deze 15e eeuw uiterst moeilijk muntbedragen te interpreteren. De auteur schijnt te veronderstellen dat het pond parisis bestond uit 20 sous, solidi of schellingen en een schelling uit 12 denieren, penningen of groten, zoals het huidige Britse pond. Maar dan kloppen in de tabellen de detailopgaven volstrekt niet met de totalen, die ongeveer viermaal te hoog liggen. Er was trouwens beneden de denier of grote, nog een kleinere rekenmunt : de mijt. Indien, zoals de auteur veronderstelt, iedereen het kleinst bestaande muntstuk in de schaal legde, ligt het aantal offerenden enkele malen hoger dan Toussaert veronderstelt. Daarenboven, niet alle gelovigen leggen een bijdrage in de schaal : in mijn prille jeugd heb ik de tijd nog gekend dat alleen de burgers iets in de schaal legden, en dat zeer armen zelfs geen stoelgeld hoefden te betalen. Men kan geredelijk aannemen dat armen en minderjarigen niets offerden. En waarom zou nu iedereen de kleinst bestaande munt in de schaal leggen ; er zijn althans enkele gelovigen die

15. J. Toussaert, o.c., bl. 130.

16. Idem, o.c., bl. 135.

17. Idem, o.c., bl. 136-137.

wat dieper in de beurs tasten. Uit het toenemen van het geofferde bedrag besluit de auteur dat het aantal aanwezigen met de jaren stijgt ; maar ligt dit niet veeleer aan de muntdevaluatie, die in alle tijden heeft bestaan. En wat de onregelmatigheid in de bedragen aangaat, heeft de auteur verwaarloosd er rekening mee te houden dat het prinsenkasteel te Brugge in de Sint-Jacobsparochie ligt, en dat, wanneer de hertog of de prins in Brugge vertoefde, een aantal van de rijke gelovigen, vooraanstaande burgers, in de hofkapel de Mis bijwoonden, en dus enkele flinke stortingen uit de schaal wegbleven. In slechte jaren zal het bedrag der stortingen ook terug zijn gelopen. Wij besluiten : uit hetgeen bepaalde, eer welgestelde burgers in de offerschaal legden, kan men niets concluderen betreffende het aantal kerkgangers.

De statistieken van de Onze-Lieve-Vrouwkerk van Kortrijk geven ons intrigerende cijfers. In 1485 bijv. offerden de gelovigen op Onze-Lieve-Vrouw-Lichtmis 1260 denieren, op Goede Vrijdag 1684, op het Kerkwijdingsfeest 1344 en op Kerstmis 768 denieren, maar op Pasen slechts 144 denieren, op Pinksteren 88, op Onze-Lieve-Vrouw-Hemelvaart 33 en op Allerheiligen 45 denieren. Al toont zich Toussaert argwanend tegenover deze statistieken, toch beschouwt hij ze als een bevestiging van de constaties van Brugge : „le caractère spasmodique demeure identique ici”¹⁸. Indien hij geweten had, dat de Onze-Lieve-Vrouwkerk van Kortrijk geen parochiekerk was, dan had hij meteen de uitleg gekend waarom op de voornaamste feestdagen er zo weinig kerkgangers waren in deze kerk.

2. Toussaert zoekt het aantal communicerenden op de grote feestdagen af te leiden uit een eigenaardig gegeven. Het was toen het gebruik dat de gelovigen op de grote feestdagen, na gecommuniceerd te hebben, een teug wijn dronken, zoals nu nog op de priesterwijding de neomisten. Aangezien op onze dagen bij de priesterwijding één liter wijn volstaat voor 25 à 50 pas gewijde priesters, had men toen, zo redeneert de auteur, een *stoop* (d.i. twee-en-een-halve liter) nodig voor 65 à 125 communicerenden. „En définitive, j'ai pris le nombre moyen de 100 personnes par 'stoop', nombre qui facilitait les calculs ensuite”¹⁹. Men heeft dus maar het aantal verbruikte stopen wijn te vermenigvuldigen met honderd en men kent het aantal mensen die op die bepaalde feestdag communiceerden.

Wat te zeggen van deze redenering ? Vooreerst dat het getal „honderd” willekeurig is genomen (namen de gelovigen een flinke

18. J. Toussaert, *o.c.*, bl. 137.

19. *Idem*, *o.c.*, bl. 167.

teug of bevochtigden ze amper hun lippen?). Vervolgens hebben wij de indruk dat de rekening van de Sint-Jacobsparochie soms wel het aantal aangekochte stopen wijn vermeldt, maar andere malen alleen het bedrag aangeeft. Voor 1444 staat een som vermeld van 192 schellingen voor 8 stopen, of 24 schellingen de stoop, voor 1445 50 schellingen voor één stoop, voor 1446 staan 12 stopen vermeld, voor 1447 12 schellingen voor 3 stopen op Paaszaterdag, en 48 schellingen voor 12 stopen op Pasen, dus aan 4 schellingen de stoop. Dit alles maakt een verwarrende indruk: schommelde de prijs van de wijn op drie jaar van 24 naar 50 schellingen de stoop om dan op 4 schellingen te vallen? Volgens de berekeningen van de auteur gingen op Pasen 1447 3 000 gelovigen te communie, op Pasen 1448 echter 4 500 en op Pasen 1449 slechts 1 775; in 1312 zouden er zelfs 7 250 gelovigen hun Pasen hebben gehouden. Voor een parochie van 3 000 zielen, waarvan, kinderen afgerekend, een tweeduizend tot de paasplicht gehouden waren, is dit nogal eigenaardig.

De auteur heeft nog een tweede statistiek gevonden, ditmaal het door de gelovigen geofferde bedrag voor de ablutiewijn, zodat er nog een onbekende bijkomt: offerden de gelovigen te veel of te weinig om de ablutiewijn te betalen?

R. Mols die deze gegevens ontleedde besluit: „Le moins que l'on puisse dire c'est que cette statistique du vin d'ablution pose peut-être plus de problèmes qu'elle n'apporte de solution”²⁰. Wij menen het duidelijk gemaakt te hebben dat uit de statistieken betreffende de *nataelwijn* of ablutiewijn niets te halen valt. Trouwens een curve van het aantal communiceerenden zoals op bl. 176 staat, veroordeelt zichzelf.

3. De Sint-Jacobsparochie van Brugge bezorgt ons nog een derde statistiek, die op het eerste gezicht van kapitaal belang is om het aantal communiceerenden in deze kerk te kennen, namelijk het aantal gekochte hosties. Het is aan de hand van de gekochte hosties dat op onze dagen de pastoors hun jaarlijkse statistieken betreffende het aantal uitgereikte communies opmaken. Ongelukkig geven de rekeningen drie categorieën op: grote hosties, blijkbaar voor de priesters, kleine hosties, blijkbaar voor de gelovigen, en hosties *tout court*, waarvan we niet weten voor wie zij bestemd zijn. Daarenboven geven de rekeningen voor twee periodes het aantal hosties aan, voor twee andere periodes alleen de betaalde prijs, waarbij dan Toussaert enigszins willekeurig het aantal hosties berekent aan de prijs van 340 hosties voor een denier. In 1444

20. R. Mols, *Emploi et valeur des statistiques en histoire religieuse*, in *Nouv. Revue Théol.*, t. 86, 1964, bl. 407.

werden in de Sint-Jacobsparochie te Brugge 11 500 grote hosties gekocht, 3 000 kleine en 27 000 'hosties', samen 41 500 ; in 1447 slechts 500 grote, 3 500 kleine en 5 000 'hosties', samen 9 000 ; en in 1454 staan alleen 3 500 grote hosties vermeld, en geen andere ! Is het aantal communicerenden in drie jaar tijd op min dan een vierde gevallen, dan plots tot niets, en hebben de priesters, die in 1447 op 30 à 50 worden geschat, in 1447 slechts eens in de maand de Mis opgedragen, en drie jaar vroeger bijna dagelijks ? Toussaert durft hieruit toch een conclusie trekken, al weze het onder vorm van vraag : „Le seul apport utile, que tout cet amoncellement de chiffres indécis pourrait fournir, ne serait-il pas, au moins, une confirmation d'une irrégularité déconcertante ?”²¹

Maar hoe kunnen wij hier besluiten uit trekken als wij niet weten hoelang men in deze tijd de hosties kon bewaren, of men geen aankopen deed voor verscheidene parochies samen, en evenmin of alle leveringen van hosties betaald hoefden te worden, en of de rekeningen nauwkeurig zijn gehouden. Daarenboven weten wij niet of wij nu die „hosties” zonder meer onder de grote, voor de priesters, of de kleine, voor de gelovigen, moeten rangschikken. En ten slotte, volgens de rekeningen werden in 1488, 1490, 1496 en 1506 geen hosties aangekocht, waaruit wij toch moeilijk kunnen besluiten, dat er dat jaar geen missen werden opgedragen en niemand communiceerde ! Persoonlijk menen wij dan ook dat uit deze statistieken niets zekers te halen valt.

Maar laten wij een kruisproef nemen en de drie statistieken²² met elkaar vergelijken : indien zij vaststaande besluiten toelaten moeten de cijfers althans ongeveer dezelfde zijn. In de Sint-Jacobsparochie hielden in 1444 volgens de *appoort*, slechts 412 gelovigen hun Pasen, terwijl er volgens de statistiek van de ablutiewijn datzelfde jaar 2 000 waren, en er, weer datzelfde jaar, 41 500 hosties waarvan 11 500 grote werden aangekocht, zodat de, naar raming, 2 000 volwassen gelovigen dat jaar 30 000 communies zouden hebben gedaan : m.a.w. volgens de *appoort* een geweldige verwaarlozing van de paasplicht en volgens de hostiënstatistiek een uitermate bloeiende eucharistische devotie. In 1448, vier jaar later, zijn er volgens de *appoort*-berekeningen van de auteur slechts 412 paascommunies, volgens de ablutiewijnstatistiek echter 4 500, terwijl er dat jaar 5 000 kleine hosties en 9 000 'hosties' werden aangekocht. Het leukste is het jaar 1506 : de *appoort* bracht niets op, hosties werden er niet aangekocht, maar 7 000 paschanten

21. J. Toussaert, *o.c.*, bl. 184.

22. Idem, *o.c.*, bl. 132-133 (*appoort*), bl. 168-169 (ablutiewijn) en bl. 181-182 (hosties).

deden zich te goed aan de ablutiewijn die na de Paascommunie werd uitgereikt!

Toch besluit de auteur in zijn „essai de regroupement”: „si les affirmations claires et nettes sont à proscrire, si les chiffres n'indiquent rien d'absolu, on soupçonne, on pressent, on devine une situation à esquisser en deux traits: l'irrégularité de la pratique pascale, observée dans le brouillard et sans l'aide de phare puissant, mais de tous les côtes, l'existence d'une petite élite. On constate également une tendance à des améliorations avec le temps, à la fin de la période étudiée”²³. Hier, vlak na de betwistbare statistieken is de auteur nog voorzichtig in zijn besluiten, maar verderop worden deze gissingen vaste gegevens, en wordt het Vlaamse kustvolk beschuldigd van *versatilité*, wispelturigheid.

Tot staving van deze onthutsende gevolgtrekking maakt de auteur een vergelijking met een statistiek van het aantal paschanten in de dekenij Ninove op het einde van de 16e eeuw²⁴. Hij stelt vast dat het aantal paschanten in het twintigtal parochies van deze dekenij constant bleef tussen 1567 en 1576, maar in 1592 op de helft, op een derde, soms zelfs op minder is gevallen. Na een paar vragen, schrijft hij: „Il faut avouer sa perplexité, tout en soupçonnant que l'irrégularité, avec ces proportions invraisemblables, ne datait pas de la veille, ni même des décennies précédentes”²⁵.

Naar aanleiding van een monografie over mijn geboortedorp²⁶, dat, zoals de dekenij Ninove, in het zuiden van Oost-Vlaanderen ligt, heb ik kunnen constateren dat, ten gevolge van de troebelen tussen 1576 en 1584, de bevolking van de dorpen in deze streek op de helft, een derde en zelfs minder is gezonken. De door De Potter geciteerde cijfers geven niet alleen het aantal paschanten aan, maar op enkele eenheden na, ook het aantal bewoners die tot de paasplicht gehouden waren. Trouwens voor het jaar 1595 geven zes pastoors „omnes”: „allen” aan²⁷, wat een kritisch ingesteld historicus argwanig had moeten maken. Dit verhindert echter niet dat de auteur dit voorbeeld van Ninove herhaaldelijk in zijn boek gebruikt, maar telkens totaal ten onrechte.

4. Toussaert had het geluk de hand te kunnen leggen op een eigenaardig „register van geëxcommuniceerden van het dekenaat Oudenburg”, dat loopt van juni 1450 tot december 1454. De 44 parochies van deze dekenij zouden in die vier-en-een-half jaar

23. J. Toussaert, *o.c.*, bl. 187.

24. J. De Potter, *De dekenij Ninove op 't einde der XVIe eeuw*, Gent, 1945.

25. J. Toussaert, *o.c.*, bl. 189.

26. M. Dierickx, *Geschiedenis van Zingem*, Antwerpen, 1960, bl. 266.

27. J. Toussaert, *o.c.*, bl. 187-189.

niet minder dan 1 667 excommunicaties hebben gekend, terwijl zij in 1527 slechts 4 683 „communicanten” telde²⁸. De auteur staat zelf argwanend tegenover deze lijst, maar aangezien hij meer dan eens deze statistiek in zijn bewijsvoering betreft, moeten wij nagaan wat ze betekent. Nu is het wel zo, dat het register de titel „regstrum excommunicatorum” draagt, maar wanneer wij bijv. voor Middelkerke de lijst van de 81 namen doorlopen²⁹, merken wij dat er naast geen enkele naam *excommunicatus* staat, maar *interdictus* of niets of een onbegrijpelijke formule. De auteur schrijft: „Plusieurs archivistes professionnels se sont penchés sur ces questions avec moi, puis séparément, puis tous ensemble. Tous les détails étant examinés, chacun de ces fort aimables Messieurs se refusait à proposer la moindre solution”³⁰. Waarom is Toussaert niet even wijs geweest als de ondervraagde archivariissen en legt hij dit onbegrijpelijk register niet gewoonweg op zij, in plaats van er neerhalende besluiten uit af te leiden betreffende het religieuze leven van de kustbevolking? Het is toch wel eigenaardig dat in 1450-1454 nagenoeg een derde van deze bewoners van landelijke parochies geëxcommuniceerd zou zijn geweest, terwijl, naar de auteur zelf zegt³¹, er in 1527 geen enkele geëxcommuniceerde wordt opgegeven.

Onvolledige en eenzijdige documentatie

Andriessen wees erop dat Toussaert „zeker voor bepaalde gebieden nog al te weinig vertrouwd blijkt met bronnen en literatuur die zijn onderwerp rechtstreeks aanbelangen. Dit is met name zeer sterk het geval voor de geestelijke traktaten en de preken”³². Slechts één voorbeeld: over een sacramenttractaatje, gevonden in de „Bibliothèque Nationale” te Parijs, schrijft Toussaert: „De tous les textes de l'époque que je connaisse, celui-ci est le seul à concevoir avec autant de profondeur l'Eucharistie-nourriture”³³, waarop Andriessen opmerkt „dan mogen we daaruit wel besluiten

28. J. Toussaert, *o.c.*, bl. 440-442.

29. Idem, *o.c.*, bl. 802-805.

30. Idem, *o.c.*, bl. 802.

31. Idem, *o.c.*, bl. 806. Toen wij op de plenaire vergadering van de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, op 10 oktober 1965, deze voordracht over Toussaerts boek hielden, merkte Prof. R. Van Caenegem op, dat misschien de kerkelijke overheid hele groepen parochianen had „geëxcommuniceerd”, omdat deze de tienden niet betaalden, wat nog is gebeurd. En feitelijk zou dit een begrijpelijke zin geven aan de telkens weerkerende formule „interdictus pro”: „heeft het interdict opgelopen omdat hij zich borg had gesteld voor een ander, die zijn tienden niet betaalde”.

32. J. Andriessen, *De vroomheid in het middeleeuwse Vlaanderen*, in *Ons Geestelijk Erf*, deel 37, 1963, bl. 426.

33. J. Toussaert, *o.c.*, bl. 706, n. 209.

dat hij niets afweet van Ruusbroec's *Brulocht* of diens *Spiegel der eeuwigher salicheit* of diens *VII Sloten*"³⁴.

Onze meest eminente kenner van de middeleeuwse vroomheid, Steph. Axters, maakt de auteur hetzelfde verwijt waar hij schrijft: Toussaert „ne voulant pas écrire une Histoire de la spiritualité, a estimé superflu d'étudier les traités mystiques, les vies de saints et d'importants sermonnaires parce qu'il lui semblait, peut-être à tort, qu'il n'y aurait jamais affaire à l'homme de tous les jours”³⁵. En verder: „Aussi s'expose-t-on à commettre les pires impairs en négligeant, de propos délibéré, d'étudier un certain nombre de documents contemporains concernant les milieux laïques de l'époque. Pourquoi l'auteur, par exemple, a-t-il omis d'étudier plusieurs des chroniques de Flandre (...). Pourquoi les principales pièces du dossier concernant les Flagellants en Flandre semblent-elles lui avoir paru dépourvues d'intérêt?”³⁶. En hij haalt nog een hele reeks andere verwaarloosde documentengroepen aan.

Hetzelfde constateert men waar de auteur herhaaldelijk steunt op schilderijen van Jeroen Bosch en Brueghel — die leefde van 1530 tot 1569, dus na de door de auteur bestudeerde periode —. Axters stelt zich de vraag: „Pourquoi les sbires de Jérôme Bosch et le flamand pansu de Brueghel (p. 498) captivent-ils beaucoup plus d'intérêt de l'auteur que les nombreuses Madonnes de nos Primitifs, témoins elles aussi de la manière dont on concevait le problème religieux dans certains milieux laïques?”³⁷

Voor het onderwerp van de auteur ware het interessant het gildewezen van naderbij te kunnen bestuderen. In de vier bladzijden hierover weet hij echter weinig te vertellen. Hij erkent: „On ne connaît pratiquement rien de l'importance des confréries dans les paroisses rurales” en hij kan alleen de Rozenkransconfrerie van Hondegem aanhalen, waarover weinig of niets bekend is³⁸. Antoon Viaene weet echter, alleen reeds uit gedrukte bronnen en enkel voor de provincie West-Vlaanderen, twintig gemeenten aan te halen, die een of meerdere gilden of confrerieën hadden³⁹.

34. J. Andriessen, *a.c.*, bl. 426.

35. St. Axters, *M. l'abbé Jacques Toussaert et l'histoire du sentiment religieux en Flandre à la fin du Moyen-Age*, in *La Vie Spirituelle. Supplément*, t. 16, 1963, bl. 576.

36. Idem, *a.c.*, bl. 577-578.

37. Idem, *a.c.*, bl. 581.

38. J. Toussaert, *o.c.*, bl. 481.

39. A. Viaene, *Lichten op Rood. Aantekeningen bij een werk van Jacques Toussaert*, in *Biekerf*, deel 64, 1963, bl. 279. Typerend is, dat na het verschijnen van Viaene's artikelen over het boek van Toussaert, de verkoop van het boek in de Brugse boekhandels stilviel.

Onjuiste citaten en lezingen en fantasievolle interpretaties

In zijn gematigde kritiek op het boek van Toussaert, wijst Axters erop dat de auteur hem zeer vrij aanhaalt, en zijn gedachte verdraait. Toussaert citeert uit Axters' *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden* deze tekst, die hij tussen haakjes plaatst: „De XVe eeuw is het roosvenster van een middeleeuwse kathedraal (*sic*) in flamboyant gotische stijl”⁴⁰. De tekst van Axters echter luidt letterlijk: „Wanneer wij een vergelijkingspunt mogen zoeken in de ontwikkeling van de Middeleeuwse bouwkunst, roept het betoog van Hadewych ons namelijk nog de sobere lijn van de Romaanse kerken voor den geest, terwijl Ruusbroec's uiteenzettingen, waarin ieder ondergeschikt punt met zorg wordt uitgewerkt, nog het best bij het roosvenster van een Middeleeuwse kathedraal in flamboyant gotischen stijl kan worden vergeleken”⁴¹. Terecht vestigt Axters er de aandacht op dat hij niet de 15e eeuw – „de eeuw van Ruusbroec” is trouwens de 14e eeuw – maar Ruusbroec, die niet heel de 14e eeuw is, met een roosvenster in flamboyant gotische stijl vergeleek, en besluit: „Je ne puis donc que récuser la phrase prétendue authentique que l'auteur a bien voulu mettre à ma charge”⁴².

Dit is geen alleenstaand geval. Wanneer echter de auteur huidige schrijvers zo vrij citeert, wat moeten wij denken over zijn citaten of gegevens uit middeleeuwse bronnen, die wij zo moeilijk of niet kunnen nagaan. Daarover heeft Antoon Viaene, de uitstekende kenner van het Westvlaams verleden, ons wel een en ander te vertellen.

Om aan te tonen hoe wild en woest het leven in het middeleeuwse Brugge was, haalt Toussaert o.a. dit geval aan: „à l'intérieur d'un même couvent de Frères Mineurs, deux prétendants au grade de 'gardien', (ô ironie des usages ! Le vieux flamand disait 'capitaine' !) règlent leur rivalité par un homicide”⁴³; m.a.w. in een minderbroedersklooster twisten twee gardianen, en het geschil eindigt ermee dat de ene de andere neersteekt. Viaene is de middeleeuwse tekst gaan nakijken en bevindt dat het gaat over een „hofman”, d.i. tuinman of hovenier, van de Minderbroeders, die door een zekere Joos, die lange tijd ook tuinman „ten hoove” van

40. J. Toussaert, *o.c.*, bl. 844, noot 21.

41. St. Axters, *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden*. Deel II. *De eeuw van Ruusbroec*, Antwerpen, 1953, bl. 469. Toussaert verwijst naar bl. 467.

42. St. Axters, *M. l'abbé Jacques Toussaert et l'histoire du sentiment religieux en Flandre à la fin du Moyen-Age*, in *La Vie Spirituelle. Supplément*, t. 16, 1963, bl. 580.

43. J. Toussaert, *o.c.*, bl. 419.

de paters was geweest, werd vermoord⁴⁴. Van het woord „hofman”, heeft Toussaert een „hooftman” gemaakt, die hij „capitaine” noemt, om er een gardiaan of overste van de Minderbroeders onder te verstaan.

Het *Boeck van Brugghe* vermeldt dat, in de verwarde strijd van Maximiliaan van Oostenrijk, op 24 mei 1489 een kolonne artillerie naar het strijdtoneel trekt: „men voerde huuter stede van Brugghe 12 metalen serpentinen, 24 haghebussen, 6 cortauwen, eenen wagen vul kerksparen, drie wagheneen vul schouplancken, buspoeder, steenen, hartyljerye, targyen ... ende voord alle ghereedschepe dat ten oorloghe diend ende toebehoordt”⁴⁵. Kerksparren, zegt Viaene, zijn sparren van grote afmeting die o.m. als masten voor leger-tenten gebruikt werden. Maar Toussaert ziet het anders en vertaalt zonder verpinken „eenen wagheneen vul kerksparen” door „une charrette d'ornements d'église”. Zijn arends-blik heeft weer eens ontdekt hoe die middeleeuwse Vlamingen het profane en het heilige vermengden en daardoor het heilige profaneerden, want hij besluit: „La prière ne sera donc pas oubliée, car elle sert à la victoire: 'ter oorloghe diend'!” (met een uitroepingsteken, om de lezer te doen delen in zijn verontwaardiging)⁴⁶.

Op 20 november 1411 kwam te Brugge het goede nieuws aan dat hertog Jan zonder Vrees een overwinning had behaald op de Armagnacs, waarop het stadsbestuur van Brugge een mis van dankzegging liet opdragen: „doe men daer sanc eene messe van den helighen gheest in bliscepen van den goeden maren die commen waren...”. In deze door Gilliodts uitgegeven en dus gedrukte tekst vervangt Toussaert „goede maren” door „goede waren” en roept dan verontwaardigd uit: „la messe est mêlée à tout”⁴⁷; en hij vertaalt „in bliscepen van den goeden maren die commen waren” door „en réjouissance de l'arrivée de bonnes marchandises”⁴⁸.

Toussaert bezorgt ons nog meer leuke lezingen en interpretaties. In de middeleeuwen werd Sint-Michiel vereerd als de overwinnaar van hel en duivel en voorgesteld met de roede Gods waarmede hij de muil van de helledraak heeft gebroken. De Sint-Michielskerk van Bordeaux was in het gelukkig bezit van die „roede Gods” en was meteen een druk bezocht bedevaartsoord. In de Vlaamse bedevaarttarieven van de 14e eeuw is Bordeaux een bedevaart van

44. A. Viaene, *Lichten op Rood. Aantekeningen bij een werk van Jacques Toussaert*, in *Biekerf*, deel 64, 1963, bl. 145.

45. Idem, *a.c.*, bl. 148.

46. J. Toussaert, *o.c.*, bl. 790, noot 246.

47. Idem, *o.c.*, bl. 157.

48. Idem, *o.c.*, bl. 696, noot 117. Zie A. Viaene, *a.c.*, bl. 150.

6 ponden groot. Het Gentse tarief schrijft: „Te Bordiaux, te sente Michiels daer de roede es daer God de helle mede brac, 6 lb”. Toussaert leest evenwel: „Te Bordiaus tsente Michiels, daer de roede is, daer God de helle mede brat”⁴⁹. Het woord „brat” (i.p.v. „brac”) doet de auteur denken aan „braden”, en „roede”, dat hij begrijpt als „rode”, aan wijn. En ziehier wat hij er nu van maakt: „Tous les pèlerinages ne présentaient pas le même caractère; on en connaissait d’austères (...). On en connaissait de gais; l’aubaine était enviable de partir pour Bordeaux Saint-Michel, où on „trouve le vin rouge avec lequel Dieu fait rôtir tout le monde aux enfers”. Le vin, on s’en doute, devait couler à profusion ... et convertir”⁵⁰.

Het meest vrije omspringen met zijn bronnenmateriaal is zeker het geval van Ieper. Toussaert schrijft: „De la ville d’Ypres on conserve des textes de loi concernant la lutte contre le débordement de l’immoralité. La sévérité des peines prévues pour le viol (la potence), l’adultère féminin (la noyade dans un puits), etc. n’a pas empêché, au cours de quelque six semaines du XIVe siècle, la condamnation de 17 viols et de 14 adultères connus, avec 18 condamnations de proxénétisme”⁵¹. Twee bladzijden verder schetst de auteur opnieuw het ontstellende zedenbederf te Ieper met aanhalingen uit zeven processen en roept dan uit: „Et toutes ces 350 pages n’intéressent que six petites années”⁵². Hier zijn het dus niet meer zes weken, maar zes jaren geworden. Weer is Antoon Viaene de registers gaan nakijken en vindt 16 vonnissen voor verkrachting tussen 1344 en 1392, d.i. 48 jaren, 14 vonnissen voor overspel tussen 1319 en 1395, dus 76 jaren, en de 18 vermelde vonnissen voor koppelarij tussen 1314 en 1395, d.i. 81 jaar. De 48 Ieperse zedenprocessen liggen dus niet gespreid over zes weken of over zes jaren, maar over tachtig jaren. „De misrekening van Toussaert”, zo schrijft Viaene, „bereikt hier een rekordcijfer dat een merkwaardig document wordt voor de historiografie van onze eigen tijd. (...) Uit zulk een zorgeloze omgang met de geschiedbronnen moeten noodzakelijk legenden geboren worden. De Kattestad loopt nu met een van de grote prijzen uit die tombola van legenden”⁵³.

Maar ziehier een geval waar aan de fantasie van de auteur zeer zware eisen werden gesteld, en hij moet tevreden zijn geweest over zijn vondst, want driemaal vermeldt hij het geval. De Vlaamse mannen wisten algemeen dat ze door hun vrouwen werden

49. J. Toussaert, *o.c.*, bl. 735, noot 38.

50. Idem, *o.c.*, bl. 277. Zie A. Viaene, *a.c.*, bl. 149-150.

51. J. Toussaert, *o.c.*, bl. 376.

52. Idem, *o.c.*, bl. 378.

53. A. Viaene, *a.c.*, bl. 184.

bedrogen. „En attendant, on s'en va, tout plaisantant, pour fonder une confrérie spéciale à la Flandre et réservée aux maris trompés : la confrérie de Saint-Arnould ('tbroederscap van Sint Arnout'). Leur insigne est le même que celui qu'on connaît mondialement : 'les porteurs de corne' ('hoornedraghers')" ⁵⁴. En verder : „Ce saint devint patron d'une confrérie très populaire, où l'on inscrivait, tout plaisantant, les maris trompés" ⁵⁵. Heel deze voorstelling van onze auteur steunt op twee elementen : vooreerst weten wij dat Sint-Arnout vereerd werd te Tiegem ; vervolgens vermeldt de Franse *Roman de la Rose* van Guillaume de Lorris en Jean de Meung, die ook in het Diets werd vertaald, een zekere Saint-Ernol, Sint-Arnout, als patroon van de bedrogen echtgenoten, en vermeldt ook „la confrarie Saint-Ernol, le seigneur des cous" d.i. cocus. Wel hebben Prof. Muller en Dr. Enklaar uitgemaakt dat de Sint-Arnout uit de *Roman de la Rose* niets te maken heeft met de Sint-Arnoutsverering te Tiegem of elders, maar Toussaert zal dit niet geweten hebben en zijn fantasie eens te meer vrije loop hebben gelaten. Viaene besluit dan ook : „De plezante confrerie is louter verzinsel. Tegen de feiten in, heeft abbé Toussaert een versgebakken legende te meer gestoken onder de Breugeliaanse kافت van zijn werk" ⁵⁶.

In zijn strenge kritiek op het boek van Toussaert in de *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, schrijft Dom Louis Gaillard : „On se doute bien que les dévotions collectives, si répandues dans le peuple chrétien des Flandres, tiennent une place éminente dans notre ouvrage. Elles sont parfois traitées de façon déconcertante, telle la procession du St-Sang à Bruges" ⁵⁷. Zoals men weet werd, sinds de Guldensporenslag in 1302, de relik van het H. Bloed in Brugge jaarlijks plechtig in processie rondgedragen. Ziehier nu wat Toussaert ervan maakt : „Tout au long des deux siècles suivants, à chaque bataille engagée contre la France, la relique du Saint-Sang est portée en procession générale" ⁵⁸. „La relique du Saint-Sang, à force d'être mêlée aux événements capitaux de l'histoire flamande devient un 'tabou' provincialiste, autonomiste comme les Flamands, indépendant et antifrançais comme eux" ⁵⁹. Welke zijn echter de feiten. Allereerst was de verering van het H. Bloed een typisch Brugse cultus, en de relikwie was buiten Brugge weinig of niet bekend. Vervolgens verliet de relikwie tussen 1302 en 1465, behalve op de jaarlijkse omgang van de mei-

54. J. Toussaert, *o.c.*, bl. 240.

55. Idem, *o.c.*, bl. 269 ; zie ook bl. 384.

56. A. Viaene, *a.c.*, bl. 185-186.

57. *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, t. 59, 1964, bl. 308.

58. J. Toussaert, *o.c.*, bl. 264.

59. Idem, *o.c.*, bl. 265 ; zie ook bl. 535.

dagen, geen enkele maal de H. Baseliskapel. Toen veranderde dit. Zo werd de relikwie van het H. Bloed tussen 1477 en 1491 negenmaal omgedragen, maar de relieken van Sint-Donaas 25 maal en die van Sint-Baselis 18 maal. Antoon Viaene, aan wie wij deze gegevens weer ontleen, besluit: „Doch hier betreden we het terrein van de oorkonden waar de auteur geen voet heeft op gezet. Aan de Franse vertaling van een vliegend blad uit 1641 (...) meent hij genoeg te hebben om zeven bladzijden met een goedkope montage over de Brugse processie te helpen vullen”⁶⁰.

Nog een laatste voorbeeld om aan te tonen welke de psychologische houding van Toussaert tegenover religieuze volksgebruiken is. De gelovige middeleeuwers wilden volstrekt een priester bij hun sterfbed hebben om een laatste biecht te kunnen spreken. Ook vóór een veldslag, die men misschien niet zou overleven, verlangden de krijgslui te biechten, en, bij gebrek aan een priester, biechten ze zelfs bij een leek; zo lezen wij bijv. in het leven van Sint-Ignatius van Loyola dat hij vóór de bestorming van de vesting van Pamplona een lekebiecht sprak. Toussaert vermeldt dat de Vlaamse krijgers vóór de Guldensporenslag in 1302 en vóór de veldslag van West-Rozebeke in 1382 zich door biechten, vasten en gebed op de strijd voorbereidden. Daarop reageert hij dan, uitroepend: „De grâce, ne voyons pas nécessairement là un haut exemple de religiosité collective!” en ondervragend: „à la place de religion ne devrait-on pas quelque peu mettre le mot ‘fanatisme’?”⁶¹. Niemand zal betwisten dat de volksdevoties zelden of nooit volledig zuiver zijn van magische of superstitieuze bijelementen, maar om op een manier à la Toussaert deze gewoon te doodverven, dat heeft met een studie van de religieuze mentaliteiten niet veel meer te maken.

Ons slotoordeel

Bij het begin van dit artikel hebben wij verscheidene verdiensten van de auteur onderstreept; het is overbodig hierop terug te komen. Wij willen ons hier bepalen tot een algemeen oordeel over zijn werkwijze en zijn besluiten, en hierbij enkele uitspraken van recensenten aanhalen.

Een eerste constatacie is dat de auteur de neiging vertoont om het verleden volgens hedendaagse normen te beoordelen. In zijn

60. A. Viaene, *a.c.*, bl. 278.

61. J. Toussaert, *o.c.*, bl. 116-117.

bespreking in *Le Monde* schreef Prof. Latreille van Lyon : „On a, en lisant la thèse de J. Toussaert (...), le sentiment d'une certaine sévérité pour de pauvres gens un peu rudement traités, pour ces frustes baptisés du quinzième siècle, jugés au nom des exigences élevées d'un intellectuel chrétien du vingtième”⁶². Ook Prof. Pacaut merkte in zijn overdadig lovende recensie op : „L'auteur a trop souvent tendance à saisir ces questions selon des critères modernes”⁶³. In de *Revue d'Histoire Ecclésiastique* schrijft Dom L. Gaillard : „Toute l'enquête de l'auteur, pour minutieuse qu'elle soit, paraît, au départ, 'orientée' et cela permet de poser de nombreuses questions” en verder spreekt hij van „cette orientation systématique et obstinée”⁶⁴. St. Axters besluit zijn lange bespreking van Toussaert met deze zin : „Au cours d'un voyage d'exploration dans les dépôts d'archives et dans les bibliothèques, on aurait tort de se fier outre mesure à un guide dont les convictions semblaient être établies dès avant le départ et qui, de ce fait, est porté à grossir tel élément plus ou moins impressionnant et à en donner, chiffres à l'appui, une interprétation qui demanderait un dépouillement des sources autrement exhaustif et aussi un souci d'objectivité à toute épreuve”⁶⁵. Ook Andriessen schrijft dat de auteur „met een al te twintigeeuwse mentaliteit over middeleeuwse toestanden oordeelt”, en vat zijn beoordeling aldus samen : „Wat het resultaat betreft, moet ons oordeel luiden : we staan hier voor een onbetrouwbare weergave van het verleden, en in plaats van een sereen-wetenschappelijke uiteenzetting horen we al te zeer verwrongen voorstellingen en onbewezen beschuldigingen”⁶⁶.

Ons hoofdbezwaar is dan ook dat de auteur zijn bronnen niet kritisch en niet zuiver-wetenschappelijk gebruikt. Over zijn totaal verkeerde interpretatie van de schaarse statistische gegevens uit de late middeleeuwen hebben wij boven voldoende gesproken : zijn abusieve vergelijkingen met toestanden in de dekenij Ninove na de troebelen van de 16e eeuw zijn typerend. Waarom ook meer dan eens verwijzen naar toestanden te Krombeke in de 18e eeuw, alleen maar omdat hij hierover een studie heeft gemaakt. En over het algemeen kunnen wij zeggen dat hij herhaaldelijk gegevens van vóór 1300 of uit de 17e en 18e eeuw aanhaalt, tot staving van een visie of oordeel. De lezer zal intussen trouwens reeds ervaren hebben, dat de auteur, ook geografisch, voortdurend Kust-

62. *Le Monde*, 5 octobre 1963.

63. M. Pacaut in *Revue du Nord*, t. 46, 1964, bl. 109.

64. L. Gaillard in *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, t. 59, 1964, bl. 307.

65. St. Axters, in *La Vie Spirituelle. Supplément*, t. 16, 1963, bl. 583-584.

66. J. Andriessen in *Ons Geestelijk Erf*, t. 37, 1963, bl. 431 en 430.

Vlaanderen verlaat om van elders argumenten te halen, niet altijd terecht.

Wat nu de inhoud zelf aangaat, bij het beschrijven van het zedelijk leven van de laat-middeleeuwers steunt Toussaert voortdurend op biechtspiegels en synodevoorschriften, die alle het kwaad willen beteugelen of straffen, en hij houdt er volstrekt niet voldoende rekening mee dat dit normerende, en dus eenzijdige bronnen zijn. Trouwens, stemt het niet tot nadenken dat de auteur, zo geneigd om de zwarte kleuren wat aan te dikken, toch moet erkennen dat de strenge vasten- en onthoudingswetten stipt werden nageleefd⁶⁷, wat toch wijst op een diep geloof en een hoogstaand zedelijk leven. Eigenaardig is eveneens dat hij in zijn lang hoofdstuk over de parochiale clerus⁶⁸ naar aanleiding van een document uit 1527 over de pastoors van de dekenijen Aardenburg, Brugge en Oudenburg, vol lof is over de plattelandsse pastoors: o.i. verliest hij zelfs te veel uit het oog dat het document een verdediging van deze pastoors is tegen uitgebrachte beschuldigingen. Maar, zo vragen wij ons af, indien de clerus tamelijk goed was, en indien de vasten streng werd nageleefd, dan zijn dit toch twee sterke bewijzen om te beweren dat de rest wellicht niet zo zwart was als de auteur ons wil doen geloven.

Maar hij heeft nu eenmaal de hebbelijkheid om de zwarte zijden speciaal aan te zetten. Andriessen noteerde eveneens: „Zo gemakkelijk komt hij uit één of meer losse (en niet altijd duidelijke) teksten of feiten tot algemene of gedurfde konklusies die wel eens aangekondigd of verzacht worden door woorden als ‘semble’ of ‘probablement’, maar die verder in zijn betoog als bewezen worden verondersteld. Zo vervalt hij onbewust in de fout die hij zelf meermaals wat smalend aan voorgangers verwijt. Merkwaaardig genoeg gebeuren dergelijke veralgemeningen haast altijd in negatieve richting, terwijl andere gevallen die een aanduiding in positieve richting zouden kunnen geven, als geïsoleerde feiten worden voorgesteld, zodat men op de duur aan een zekere vooringenomenheid zou moeten gaan denken”⁶⁹. Ook Axters schreef dat Toussaert „s’arrête de préférence à tout ce qui relève de l’impiété”. Hij stelt de vraag: „A-t-il voulu écrire une *Chronique scandaleuse de la piété*, dont les mots ‘J’accuse’, donnés en sous-titre, feraient connaître dans ce cas toute la portée?” en al antwoordt hij „Je ne le crois pas”⁷⁰, toch verstaat men dat die vraag spontaan rijst als men het boek aandachtig en kritisch leest.

67. J. Toussaert, *o.c.*, bl. 428-434.

68. Idem, *o.c.*, bl. 557-583.

69. J. Andriessen, in *Ons Geestelijk Erf*, t. 37, 1963, bl. 428.

70. St. Axters, in *La Vie Spirituelle. Supplément*, t. 16, 1963, bl. 583.

Persoonlijk herhalen wij, na een tweede maal een studie te hebben gemaakt van het lijvig werk van Toussaert en kennis te hebben genomen van talrijke recensies erop, het eindoordeel dat wij in 1963 in *Streven* aldus formuleerden: „Al zullen wij dit boek geen pamflet noemen, toch moeten wij als slotoordeel geven dat het tegen elementaire wetten van de historische kritiek zondigt, en in zijn hoofdlijnen onbetrouwbaar is⁷¹.

71. M. Dierickx in *Streven*, deel 17, 1963, bl. 56.